

UOT-811.11-112

Səhifə:13-19

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.13>

Baba Məhərrəmli
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
baba_magerramli@mail.ru

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ HOMOGEN ƏVƏZLİKLƏR

XÜLASƏ

Əvəzlilər hər bir dilin ən arxaik leksikasının izlərini yaşadır. Buna görə də əvəzlilik köklərinin morfonoloji inkişafının öyrənilməsi qədim leksikanın tədqiqi baxımından çox önəmlidir. Əvəzlilərin ən qədim sözlər qrupuna aid olmasının sübutu məhz əvəzlilik köklərinin müxtəlif dillərdəki analogiyasıdır, çünki həm qohum dillərdə, həm də qohum olmayan dillərdəki ortaq kök morfemlər ilkin – protodilin ən qədim leksik qatıdır. Əvəzlilik köklərinin bir-birinə transformasiya olunması, semantikalarının dəyişməsi isə dünya dillərinin tarixi təkamülünün, diferensiasiyasının nəticəsidir. Müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə edilən homogen əvəzlilik köklərindəki fonoloji və semantik fərqlərin yaranması dünya dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: əvəzlilik, qədim, dil, homogen, analogiya.

Giriş: Dünya dillərinin mənşəyinin bir olduğunu sübut edən faktlardan biri də məhz əvəzlilik köklərinin analogiyasıdır. Azərbaycan dilçiliyində türk dillərindəki əvəzliliklərlə qeyri-türk dillərindəki əvəzliliklər arasındakı oxşarlıqların mənşəyi müəyyənəndirilməyib. Həmin problemin həlli etimoloji araşdırmalarla bilavasitə bağlıdır. Əvəzliliklərin inkişafında müxtəlif səs keçidləri, səs refleksləri ilə müşayiət olunan morfonoloji proseslər daha səciyyəvidir. Tarixən dilin ən əski leksik layı kimi kök əvəzliliklərin müxtəlif növlərinin bir-birinə keçidi baş vermişdir. Türk dilləri ilə qeyri-türk dillərindəki əvəzliliklərin oxşarlığı iki faktla izah oluna bilər: bu oxşarlıqlar ya dillər-arası əlaqələrin nəticəsidir, ya da onların mənşəyi eynidir. Biz ikinci ehtimalla üstünlük veririk. Nostratik dilçilik ideyaları bu qənaətimizi möhkəmləndirir. Müxtəlif dillərdə işlənən əvəzlilik köklərində müşahidə edilən fonoloji, leksik-semantik bənzərliklər heç də təsadüfi dil faktları deyil.

Son dövrlərdə əvəzlilik kökləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar da sübut edir ki, əvəzliliklər ulu dilin ilk sözlərindən olmuşdur. A.Bomhard müxtəlif sistemli dillərdəki əvəzlilik köklərini müqayisə edərək göstərir ki, “*tipologiyasından asılı olmayaraq dünya dillərindəki şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi eynidir və onlar dillərin inkişafının nostratik mərhələsinə aiddir*” [17, s.233]. A.B.Dolqopolski bildirir ki, “*Avropa, Asiya və Afrikanın 200-ə yaxın dilində mən, sən, kim, nə mənalarını ifadə edən əvəzliliklər uyğundur və onlar heç də alınma deyil*” [28, s.62]. K.V.Babayev hind-Avropa dillərində şəxs əvəzliliklərinin eynimənşəli olmasını real faktlarla əsaslandırmışdır [14, s.23]. Altayşünaslıqda V.L.Kotviç əvəzlilik köklərinin mənşəyi mövzusunda araşdırmalar aparmışdır. V.L.Kotviç qeyd edirdi ki, “*Altay dillərindəki əvəzliliklər mövzusunda bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur*” [14, s.139]. Həmin problemlərin ən başlıcası kök əvəzliliklərin mənşəyi ilə bağlıdır. Kök əvəzliliklərin bir çoxunun mənşəyinin müəyyənənməsi məsələsində türkoloqlar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Türkologiyada E.R.Tenişev, N.K.Dmitriyev, A.P.Potseluyevski, F. Q. İshakov və E.A.Qrunininin araşdırmalarında əvəzlilik kökləri tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində M.İ.İslamov, F.A.Cəlilov, V.İ.Aslanov, Q.Ş.Kazimov, H.İ.Mirzəzadə, Ə.V.Tanrıverdi və Z.Ə.Şahbazovanın araşdırmalarında əvəzlilik köklərinin mənşəyindən bəhs olunmuşdur. Dilçiliyimizdə əvəzlilik köklərinin nostratik mənşəyi mövzusunda ilk dəfə Q.Ş.Kazimovun tədqiqatlarında toxunulmuşdur.

İlk insan əvvəl öz ətrafını adlandırmağa başlamış və özünü dərk etməyə sonra çalışmışdır. Məntiqi nöqtəyi-nəzərdən bu ehtimalla razılışmaq olar. Dilin inkişafı konkretlikdən mücərrədliyə doğru istiqamətdə getmişdir. Türk dillərində o əvəzliyinin həm işarə, həm də şəxs əvəzliyi funksiyalarını yerinə yetirir.

yasında işlənməsi bu ideyanın doğruluğunu sübut edir. Evenk dialektlərində *bu* sözü “ölkə, dünya”, *bi* sözü isə “yaşamaq, mövcud olmaq” anlamındadır. Həmin fakt da işarə əvəzliliklərinin ətraf aləmin dərk olunması üçün ilk yaranmış sözlər qrupundan biri olduğunu təsdiq edir. Başqa bir misal: I şəxsin təkini bildirən və dünyanın müxtəlif dillərində işlənən *mən // ma // me* “mən” əvəzliyinin leksik paraleli olan *ma* sözü eskimos dilində həm işarə əvəzliyi, həm də “ətrafdakı ən yaxın məsafə, yaşayış yerinin ətrafı” mənasındadır. Altay dillərinə aid Koreya dilində də maraqlı bir fakt var. Koreya dilində III şəxs əvəzliyini ifadə edən xüsusi bir söz yoxdur. Həmin funksiyanı işarə əvəzlilikləri yerinə yetirir. Bu tipli faktlar işarə əvəzlilikləri ilə şəxs əvəzliliklərinin genetik baxımdan yaxınlığını sübut edir.

Kök əvəzliliklərlə bağlı aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, əvəzliliklər dilin tarixi leksikasında fonomorfoloji, semantik cəhətdən ən az dəyişən laylardan biridir. Dünya dillərində homogen əvəzlilik köklərinə şəxs, işarə və sual əvəzlilikləri aiddir. Müxtəlif türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin fonovariantları fərqlidir. Məsələn: qar. *men, sen, ol, biz, siz, alar*, özb.şiv. *mən, sən, u, biz, siz, ulə*, Sib.tat.dial. *min, sin, ul, pez, ses, olar*, xak.dial.: *men // min, sen // sin, bis, sler, tux ol // ul* və s. Türk dillərində şəxs əvəzliliklərində ən diferensial faktlar sarı uyğur, dolqan və çuvaş dillərindədir: s.uyğ. *men* “mən”, *sen* “sən”, *kol* “o”, *mıster* “biz”, *slər* “siz”, *kollar* “onlar”, dolq. *min* “mən”, *en* “sən”, *gini // hini* “o”, *bihigi* “biz”, *ehigi* “siz”, *giniler* “onlar”, çuv. *ep // epə // ebə* “mən”, *epir* “biz”, *es* “sən”, *esir* “siz”, *vəl* “o”, *vəlsam* “onlar”. N.N.Poppe çuvaş dilindəki *ep // epə* “mən” əvəzliyinin ə+**bi* şəklində formalaşdığını güman etmişdir [15, s.29-30]. Bu fərziyyəyə əsaslanaraq, *p // b // m* refleksi ilə *pe // pə // pi // be // bə* kök hissəsinin *me // mə // mi* morfemi ilə homogenliyini düşünmək olar. Müxtəlif dillərdə şəxs əvəzlilikləri hallanarkən ilkin praforma bərpa olunur: rus. *я - меня*, Azərb. *o* (qədim forma *ol // an*) - *ona*. Dilçilikdə əvəzlilik köklərinin müstəqil adlardan yaranması haqqında baxışlar mövcuddur. Məsələn, K.V.Babayev Altay dillərinə aid yapon dilində bərpa olunan **mi* “mən” əvəzliyinin yapon dilindəki *mi* “bədən” mənşəli sözdən yaranmış ehtimal edir [9, s.97]. Çağdaş türk dillərində I şəxsin təkini ifadə edən əvəzlilik kökündə fonetik fərqlənmələr müşahidə edilir: türk. *ben*, Alt., tuv. *men*, xak. *min*, yak. *min*, tat. *min*, başq. *min*, qaz. *men*, s.uyğ. *men*, uyğ. *mən*, dolq. *min*, lob. *men*, q.qalp. *men*, K.tat. *men*, türkm. *men*, şor. *men*. özb. *man*, qırğ. *maa* “mən”. Qədim şivilizasiya dillərindəki əvəzliliklərlə türk dillərindəki I şəxs təkini ifadə edən əvəzlilik arasında kifayət qədər fonoloji və semantik uyğunluqlar var: urar. *mə* “məni”, sansk. *me* “mən” [21, s.235], şum. *men* “mən, mən özüm” [19, s.37], lat. *me* “məne”, etr. *mi*, het. *amm* “mən” [20, s.912]. *Mən* əvəzliyinə qədim türk dialektlərində *ban // ben // bin // bın // men* variantlarında rast gəlinir. Orxon abidələrində I şəxsin təkini ifadə edən *mən* əvəzliyinin *bən // mən* variantları paralel işlənmişdir. M.Kaşğari yazır ki, “*ben forması oğuz, qırpaq və suvar türklərinin dilindədir*” [3, c.4, s.409]. A.B.Dolqopolski nostratik dillər üçün I şəxsin təkinin **mi* şəklində olduğunu göstərmişdir [28, s.1354]. Altay etimoloqları prototürk dili üçün I şəxsin praformasını **be*, prototunqus dili üçün **bi*, protomonqol dili üçün **bi*, protoaltay dili üçün isə **bi* biçimində bərpa edirlər [24, s.341].

Şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatlarda müxtəlif mülahizələr var. Türkologiyada, adətən, I və II şəxs əvəzliliklərinin təkini *mə+n*, *sə+n* hissələrinə ayırırlar. V.V.Radlov, V.L.Kotviç, O.N.Bötlinq, J.Deni, B.Şott, G.J.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, F.Q.İshakov və başqaları belə hesab edirlər ki, şəxs əvəzliliklərinin etimoloji əsası I şəxsdə *bi // be* və ya *mi // me*, II şəxsdə *si // se* olmuşdur [2, s.7]. Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Deməli, türk dilləri üçün I şəxsin təkini *CV [samit+sait]* şəklində bərpa etmək mümkündür: **bi*. Türk dillərində **bi* “mən” şəxs əvəzliyi ilə *bu* işarə əvəzliyinin homogenliyinə heç bir şübhəməz yoxdur. Bu hadisə, çox güman ki, qədim söz yaradıcılığı üsulu olan fleksiyanın izləridir. *Mən* əvəzliyinin *b* anlautu bəzi türk dillərində qorunmuşdur: türk. *ben*, qaq. *bən*, türkm.dial. *ben*, Alt.dial. *bin*. Türk dillərinə qohum olan digər Altay dillərində də I şəxsin təkinin, yəni *mən* əvəzliyinin praformasını mühafizə edilmişdir: mon. *bi*, manc. *bi*, ev. *bi*, ev.dial. *bī*, bury. *bi*, ş.yuq. *bu*, oyr. *bi* “mən”. Etimoloji baxımdan, *mən* əvəzliyinin *b~m* əvəzlənməsinin nəticəsi olaraq, *bi // bu* işarə əvəzliyindən yaranması fikrini yuxarıdakı faktlar da təsdiqləyir. Qədim yapon dilində **ba* kökü “mən” və “biz” anlamlarını ifadə etmişdir [24, s.342].

Qeyri-türk dillərində analogi, paralel faktları nəzərdən keçirək: bao. *be*, fin. *mi*, fran. *moi*, telu., pid. *mi*, qəd.irl. *me*, qot. *mi-k*, selk., kamas. *man*, irl. *me*, suax. *mimi*, udm. *mon*, yuk. *met* “mən”, qəd.isl. *minn* “mənim”. Şəxs əvəzlilərində bu tipli analogiyalar onlardır. Nostratik aspektli araşdırmalarda həmin bənzərliklər öz əksini tapmışdır. Q.Ş.Kazımov yazır ki, “şəxs əvəzlilərinin *mi*, *si* kökləri, demək olar ki, müasir dünya dillərində I və II şəxsi bildirən əvəzlilərin əsasında durur” [4, s.346]. Çağdaş salar dilində I şəxsin təkinin ilkin CV [*samit+sait*] forması qorunmuşdur: *me* “mən”. Həmçinin uyğur dialektlərində *me* // *mi* variantları var.

I şəxsin təkini ifadə edən **mi* “mən” əvəzlilik kökünün müxtəlif dil ailələrində analogi formalarına nəzər salaq: Hind.-Avr.: ing. *me* [*mi*] “mənə”, *my* [*may*] “mənim”, rus. *мне* “mənə”, *мой* // *моя* “mənim”, ital. *me*, isp. *me* “məni”, alb. *myo* “mənə”, *ma* “məni”, kartv.: gür. *men*, meq. *ma*, çan. *man*, svan. *mi* “mən”, Ural.: qəd.perm. **mi*, est. *me*, mord. *min*, mar. *me*, vep. *mö*, mac. *mi*, xant. *ma*, udm. *mon*, saam. *mon*, mans. *em* “mən”. Ehtimal ki, mansı dilində metateza baş vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də *bu* əvəzliyi hallanarkən *b~m* əvəzlənməsi baş verir. Tarixən *bə* // *bi* // *bu* // *mə* // *mi* // *mu* (“mən”) allomorfları ablaut nəticəsində yaranmışdır, həmin kökdə *b~m* əvəzlənməsi isə sonradan yaranan sonor uyuşmasıdır

I şəxsin cəmini ifadə edən *biz* əvəzliyi türk dillərində aşağıdakı formalarda işlənir: tat. *bez*, xak. *pes*, çuv. *ebir*, yak. *bihiqi*, tuv. *bis*, tof. *bis*, başq. *bez*, qaq. *bis*, sal. *piser*, s.uyğ. *mis* // *mıs*, K.tat. *bız*, dolq. *bihiqi*, s.uyğ. *mes* “biz”. *Biz* əvəzliyi qeyri-türk dillərində də fərqli fonetik variantlardadır: qəd.perm. *mi*, kom.-zır. *mi*, qəd.mon. *bid*, qəd.manc. *be*, qəd.ev. *bu*, bel. *mi*, irl. *muid*, litv. *mes*, norv. *me*, serb. *mi*, ukr. *mi*, est. *me*, ev.dial. *bu*, tunq.-manc. *bu*, mon. *ba*, kom.-perm. *mi*, udm. *mi*, mans. *man* “biz”. Spesifik *b>m* keçidinə görə yuxarıdakı əvəzlilik köklərinin eynimənşəli olmasına şübhə yoxdur. Monqol və tunqus-mancur dillərində, həmçinin evenk dialektlərində I şəxsin təki ilə cəminin fleksiya ilə əmələ gəlməsi faktı şəxs əvəzlilərinin etimologiyasının açılması üçün real zəmin yaradır: neq., udeq., ulç., oroç. *bi* “mən” – *bu* “biz”. Həmin fakt qədim söz yaradıcılığı kimi fleksiyanın söz köklərinin morfonoloji inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiqləyir. F.A.Cəlilov qeyd edir ki, “şəxs və işarə əvəzlilərinin morfonoloji rekonstruksiyası *mən*, *biz*, *bu* əvəzlilərinin və *sən*, *siz*, *şu* əvəzlilərinin eyni yuvadan törədiyini və müəyyən dövrdə ablautla fərqləndiyini göstərir” [1, s.163].

Biz əvəzliyi etimoloji cəhətdən **bi+z* şəklində formalaşmışdır. Müqayisə edək: rus. *мы* “biz”, qəd. türk.dial. *biz* // *mız* “biz”. Deməli, *z* elementi, həqiqətən də, sonradan artırılmadır və cəmlilik funksiyasını ifadə edir. Bəzi ehtimallara görə, *biz* sözü *mən* və *sən* əvəzlilərinin kontaminasiyasından yaranmışdır. Məsələn, S.Y.Malov *biz* əvəzliyinin *bi+si=biz*, yəni *mən+sən=biz*, *siz* əvəzliyinin isə *si+si=siz*, yəni *sən+sən=siz* şəklində formalaşdığını qeyd edir [8, s.52]. A.B.Dolqopolski *biz* əvəzliyinin arxetipini nostratik dillər üçün **ma* // **mi* şəklində bərpə edir [28, s.1281]. *Bən* // *mən* və *biz* əvəzliləri *bu* işarə əvəzliyindən yarandığına görə *biz* əvəzliyinin praformasının **bu* şəklində bərpası daha məntiqlidir.

Bəzi ölü və müasir dillərdə *ka* // *ku* kökü *k* // *g* // *q* // *ğ* refleksləri ilə şəxs əvəzlilərini ifadə edir: qondv. *ka* “məni, mənə”, qəd.Mis. *ku* “sən”, *kua* “mən” [18, s.792], s.uyğ. *kolar* “onlar”, *qol* // *qul* “o”, qəd.bask. *gu* “biz”, ass. *ka* “sən” [25, c.8, s.1], şum. *qa* “mən, mənim”, *qu* “mənim, mənimki”, qəd.çin. *qu* “o, onlar” [23, s.435], sax. *ğū* “sən”, yaz.mon. *ked* “biz”. F.A.Cəlilov yakut dilindəki spesifik *kini* “o” əvəzliyi ilə *ken-di* əvəzlilərinin kökünü **ki* morfemi ilə bağlayır [1, s.160]. Yakut dilinə yaxın olan dolqan dilində də *kini* “o” əvəzliyi işlənir. Müasir salar dilində III şəxsin təkini ifadə edən *vu* əvəzliyi *k* // *v* refleksinin izini yaşadır. Protonostratik dillər üçün I şəxsin təki **ma* // **k^ha* // **ha* (“mən”) formalarında rekonstruksiya olunur. *H* // *k* refleksinə əsasən qədim yəhudi və arami dillərində işlənən *hū* “o” əvəzliyi də *ka* // *ku* əvəzliləri ilə homogendir. Fikrimizcə, dünya dillərində I şəxsin təkinin və cəminin arxetipinin **ka* şəklində bərpası daha realdır, *k* // *b* // *m* refleksləri ilə sonradan *ka* // *ku* // *ko* // *qa* // *qu*, *bu* // *bi*, *mi* // *me* // *mə* allomorfları yaranmış və həmin allomorflar semantik cəhətdən diferensiallaşaraq müxtəlif şəxs əvəzlilərini ifadə etmişdir.

Müasir türk dillərində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzlilik kökü aşağıdakı variantlardadır: türk. *sen*, xak. *sin*, yak. *en*, başq. *hin*, qaz., qırğ. *sen*, uyğ. *san*, s.uyğ. *sen*, lob. *sen*, tof. *sen*, tat. *sin*, Alt. *sen*, dolq. *en* “sən”. *Sən* əvəzliyi qədim türk dialektlərində *sın* // *sen* // *sin* formalarında

olmuşdur. M.Kaşğari yazır ki, “*sən əvəzliyinin sin forması gencek dilində işlənir*” [3, c.3, s.138]. Bu məlumat da göstərir ki, qədim türk dilində kök əvəzlilərdə müxtəlif dil qrupları arasında fonoloji səviyyədə fərqlər yaranmışdır. Qədim türk dilində *sen* əvəzliyinin yönlük halda *sa* variantı da işlənmişdir. Müasir danışq dilimizdə də bu hadisə müşahidə edilir. Həmin fakt sübut edir ki, *sən* əvəzliyinin kök forması **sa // *se // *sə* olmuşdur. Adətən, II şəxsin təkli türkologiyada **sı* şəklində rekonstruksiya edilir və bu əvəzliyin *şu* əvəzliyindən törəməsi ehtimal olunur. Protonostratik dillər üçün II şəxsin təkli **si* biçimində bərpa edilir. Lobnor dilindəki *sele* “siz” əvəzliyinin də kökü **se-dir*, yəni lobnor dilindəki *se* morfemi praformanın izidir. Çox ehtimal ki, *le* hissəsi *-lar* şəkilçisində *r* sonorunun reduksiyasının nəticəsində yaranmışdır. Soyot dilində də *siz* əvəzliyinin *siler* biçimində işlənməsi faktı həmin əvəzliyin kökünün **si* olduğunu sübut edir.

Çuvaş dilində II şəxsin təkini ifadə edən *es* əvəzliyi **se* “sən” əvəzliyinin metatezaya uğramış variantıdır. Müqayisə edək: qəd.yun.dial. *su // sü*, tunq. *si*, manc. *si* “sən”, *sue*, qəd.irl. *si // sissi* “siz”. *Sən* əvəzliyinin ilkin kökü müasir salar dilində də mühafizə olunmuşdur: *se* “sən”. Bəzi dillərdə *sən* əvəzliyi *ç* anlautu ilə işlənir: yuk. *çe*, oyr. *çı*, mon. *çi* “sən”. Bir sıra dillərdə II şəxsin tək və cəmində *s // ş* refleksi müşahidə olunur: sax. *şu*, çeç. *şu* “siz”, gür. *şen* “sən”, bury. *şi* “sən”. Analogi nümunələr göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə *sa // se // sı // si // şı // şu* əvəzlik kökü I və III şəxs əvəzlilərinə də ifadə edir: sax. *şi* “biz”, kab. *se*, ad. *se*, ubıx. *sı*, abx., abaz. *sa* “mən”, qəd.isl. *sa* “o”, alm. *sie* “o, onlar”, qəd.perm. *sı* “o”, qəd.Mis. *sen* “onlar, onların” [18, s.673], kom.-zır. *sı* “o”, akk. *şu // şı* “o”, fran. *soi* “onun özü, özünə”, çin. *sı* “mən” [10, s.426]. Dünya dillərində II şəxsin təkini və cəmini ifadə edən **si // *sə // *se* əvəzlik kökündə *s // z* refleksi də müşahidə olunur: bask. *zu* “siz”, alm. *sie* [zi] “sən”, het. *zik* “sən” [20, s.1035], şum. *za* “sən” [19, s.17]. Şumer dilindəki *za* “sən” əvəzliyi ilə türk dillərindəki **sə // *se+n* əvəzliyinin spesifik *z // s* refleksinə görə fonomorfoloji cəhətdən uyğunluğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Türk dillərinin dialektlərində də bu fonoloji proses baş vermişdir: Alt.dial. *zın* “sən”. Dağıstan dillərində **sı* kökü I şəxsin təkini bildirir: adıg. *se*, abx., abaz. *sa*, ub. *sı*, çeç., inq. *so* “mən”. Bəzi Dağıstan dillərində *s~z* əvəzlənməsi baş vermişdir: sax. *zi*, ud. *zu*, rut. *zi* “mən”.

Hind-Avropa və slavyan dillərindəki II şəxsin təkli ilə (məsələn, rus. *мы*, fars. *to*, alm. *du* “sən”) türk dillərindəki **se // *si* əvəzliyindəki anlautda *d // t // s* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və bu səslərin bir-birinə keçməsi tamamilə qanunauyğun haldır. S.A.Starostin hind-Avropa dillərindəki **tu* “sən” əvəzliyi ilə qədim monqol dilindəki **t'a, t'i* “sən” arxaizminin homogen olmasını təsdiq edir. O, Altay dilləri üçün II şəxsin təkini **t'i // *t'a* biçimlərində bərpa edir və göstərir ki, monqol dilindəki fakt genetik bağlılığın izidir [16, s.57- 69]. Müxtəlif sistemli dillərdəki analogiyalar, tipoloji tutuşdurmalar türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik kökü ilə qeyri-türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik köklərinin homogen olmasını üzə çıxarır: fin. *te* “siz”, isp. *tu* “sən”, mon. *ta* “siz”, qəd.mon. *ti* [22, s.15], udm. *ton*, bask. *te*, birm. *tin*, çin., tam. *in* “sən”, fran. *te* “sənə, səni”. Ehtimal ki, çin və tamil dillərindəki sözlərdə anlautda reduksiya hadisəsi baş vermişdir. *T // s* refleksinə görə qədim Misir yazılarında *tuan* “sən” [18, s.824], *ten* “sən, siz” [18, s.837] əvəzliləri ilə yuxarıda göstərdiyimiz əvəzlik kökləri, ehtimal ki, eynimənşəlidir. Buryat dilindəki *ta* “siz” əvəzlik kökü rus dilindəki *мы*, fars dilindəki *to* “sən” kökləri ilə paralellik təşkil edir.

Xalac türkcəsində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzliklə İran və slavyan dillərindəki *to // ti* “sən” əvəzliyi homogendir: xal. *tun* “sən”. Doğrudur, xalac dilindəki fakt fars dilinin substratı da hesab oluna bilər, ancaq xalac türkcəsi ən qədim türk dillərindən biridir. Ural dillərinə aid kamasin dilində *tan // tən* “sən” əvəzliyi var. Deməli, xalac dilindəki *tun* “sən” əvəzliyi hind-Avropa dillərindəki **to // *ti* “sən” əvəzliyi ilə ortaq kökə bağlıdır. Başqa bir analogi fakt müasir şira yuqur dilindədir. Monqol və uyğur dillərinin ortaq xüsusiyyətlərini yaşadan bu dildə *ta* əvəzliyi “siz” mənasındadır. Həmin söz hind-Avropa və Ural dillərində olan II şəxs əvəzliyi ilə (**to // *ti*) türk dillərindəki II şəxs əvəzliyinin (**sı // *se // *sı*) eynimənşəliliyini sübut edir. Analogi faktlar müxtəlif dillərdə II şəxsi ifadə edən əvəzlilərin eyni kökdən və ya eyni söz yuvasından yaranmışını isbat edir. Qarşılaşdıraq: mar. *te*, mac. *ti*, udm. *ti* “siz”, fin. *sin*, alb. *ti*, bol. *ti*, irl. *tu*, ital. *tu*, lat. *tu*, litv. *tu*, udm. *ton*, ukr. *ti*, est. *sa* “sən”. Örnək verdiyimiz dillərdə II şəxs əvəzliyinin tək və cəminin ifadəsində *t>s* keçidi aydın şəkildə müşahidə edilir. İngilis dilindəki *you* “sən” əvəzliyi

ilə türk dillərindəki *sı “sən” kökünün homogenliyini *su // yu* “su”, *sin // yın* “bədən” sözlərinin paralel mövcudluğu sübut edir.

Çeçen dialektlərindəki *şu* “siz” əvəzlik kökünün türk dillərindəki *şu* “bu” əvəzliyi ilə oxşarlığını heç də təsadüfi qəbul etmək olmaz. Məhz bu baxımdan, dünya dillərinin homogenliyini əvəzlik köklərinin paralelliyi ilə də sübut etmək mümkündür. A.B.Dolqopolski hesab edir ki, “türk dillərindəki *siz // sən* əvəzliyi *nostratik dillər üçün bərpa edilən *su // *si* “bu” əvəzliyi ilə *genetik cəhətdən bağlıdır*”. Onun *nostratik* lüğətində III şəxsin təkisi **se* şəklində bərpa edilir [28, s.1886]. Eston dialektlərində *sia* “sən” paraleli var. Bu əvəzliklə türk dillərindəki **sə // *se* əvəzlik kökü çox uyğundur. Kartvel dillərində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzlik kökü türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik kökü ilə (**se // *si*) fonetik və semantik cəhətdən çox yaxındır: meq. *si*, zan. *si*, svan. *si*, çan. *sin* “sən”. Q.A.Klimov kartvel dilləri üçün II şəxsin təkini *praformasını *sen* (“sən”) biçimində bərpa edir [13, s.162]. Evenk dialektlərində və dünyanın ekzotik dillərindən olan bask dilində də *s // t // h* refleksi müşahidə edilir: *hi* “sən”. Hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *sin* “sənin” əvəzliyi ilə türk dillərindəki *sən* əvəzliyi arasındakı fonoloji və semantik yaxınlıq onların mənşəyinin bir olduğunu təsdiqləyir. II şəxsin cəmi (*siz*) çağdaş türk dillərində aşağıdakı variantlardadır: tel. *seler*, tof. *sler*, xak. *sirer*, tat. *sez*, s.uyğ. *siler*, qırğ. *sız*, uyğ. *siler*, K.tat. *sız*, Alt. *siler*, sal. *siler // sələr // seler*. Türkologiyada *siz* əvəzliyinin arxetipi *si* şəklində bərpa edilir. Həmin əvəzlik qədim türk dialektlərində *siz // sız* formalarında işlənmişdir [12, s.128]. Uyğur, tofalar, xakas, salar dillərindəki faktlar sübut edir ki, *siz* əvəzliyinin kökü, həqiqətən, **si*-dir. Çağdaş çuvaş dilində də *siz* əvəzliyinin *siler* biçimində işlənməsi də kök morfemin arxetipinin *se // si* şəklində olma ehtimalını təsdiqləyir. Başqırd dilində söz əvvəlində *h-*laşma səciyyəvi olduğundan *siz* əvəzliyi *hez* variantındadır.

Qədim türk dilində III şəxsin təkisi *ol* və *an* formalarında işlənmişdir. Türk danışiq dilində III şəxsin təkini ifadə edən *o* əvəzliyinin qədim forması – *ol* variantı mühafizə edilmişdir. Həmin əvəzlik müasir başqırd dilində *ul*, qırğız dilində *al // an* variantlarındadır. Azərbaycan dilində də vaxtilə *ol* forması işlənmişdir. Əski türk yazılı qaynaqlarında III şəxsin təkisi, əsasən, *an* sözü ilə ifadə edilmişdir. Səciyyəvi sonor əvəzlənməsinə əsasən *ol* və *an* əvəzliliklərinin mənşəyi eynidir. Bu faktı Orxon abidələrində *ol* “o” əvəzliyinin hallandıqda *an* variantına keçməsi sübut edir. Müasir qaraçay-balkar türkcəsində III şəxsin cəmini ifadə edən *ala* (“onlar”) sözündə *r* reduksiyası baş vermişdir. Müqayisə edək: Alt.dial. *anar* “onlar”. Qədim hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *hin* “o” əvəzliyinin *h* anlautunu protetik səs ehtimal etsək, onun türk dillərindəki *in // an* (“o”) əvəzliyi ilə analogiyası homogenliyin sübutudur. Türk dillərindəki III şəxsin cəmini ifadə edən *onlar* əvəzliyi bəzi türk dillərində *anlar* şəklindədir. H.İ.Mirzəzadə *onlar* əvəzliyində *n* samitinin bitişdirici samit olduğunu göstərir [7, s.107]. Əslində, tarixən bu əvəzlik *ol // on // an+lar* kimi təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: qəd.türk. *ol // an* “o”, rus. *он* “o”, *ону* “onlar”, fars. *an* “o”, fin. *hän* “o”. Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, “Azərbaycan dilində olan III şəxsin cəmində cəm şəkilçisindən əvvəlki *n* səsi söz kökünün qədim *an* formasını bərpa edir, bərpaedici samitdən ibarətdir” [5, s.139]. Bu ehtimalın doğruluğunu rus dilindəki *ону, она* əvəzliliklərinin paralelliyi də təsdiq edir. Bizim fikrimizcə, *an* əvəzliyinin mənşəyi *protonostratik *an* “canlı, varlıq” kökü ilə bağlıdır. Dünyanın bir çox qədim və müasir dillərində **an* kökü I şəxsi ifadə edir: qəd.çin. *anq*, mac. *en* [26, s.14], drav. *ān // yān*, qəd.yəh. *ānī*, aram. *ānā*, alb. *unë* “mən”, tox. *anme* “mən, mən özüm”, çin. *ān // yan* “mən”, “biz” [10, s.56], qəd.bask. *en* “mən, mənim”, *ene* “mənim”, het. *anz* [20, s.1004]. Qafqazın ən qədim dillərindən biri olan udin dilində isə *un* “sən” mənasındadır [6, s.213]. Bütün analoji faktlar sübut edir ki, müxtəlif dillərdə homogen əvəzlik köklərində məna fərqlərinin yaranması sonrakı prosesdir.

Nəticə: Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, əvəzliliklərin müxtəlif növlərinin yaranması tarixi baxımdan sonrakı prosesdir. Dilin ilkin zamanlarında eyni əvəzlik kökləri polisintetik mahiyyətdə olmuş, şəxs, işarə və sual funksiyalarında çıxış etmişdir. Müxtəlif dillərdə eyni əvəzlik kökünün fərqli semantikalarda işlənməsi bu fikri təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 286 s.
2. İslamov, M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər / M.İ.İslamov. – Bakı: Elm, – 1986. – 204 s.
3. Kaşğari, M. Divanü Luğat-it Türk Tercümesi / Çeviren B.Atalay/: [4 ciltte] / M.Kaşğari. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c.3. –1985. – 530 s.
4. Kazımov, Q.Ş. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // Sənət düşüncələri / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Dövlət Kitab Palatası, –1997. – s. 333 – 347.
5. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 398 s.
6. Qukasyan, V.L. Udincə-Azərbaycanca lüğət / V.L.Qukasyan. – Bakı: Elm, – 1974. – 297 c.
7. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.İ.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, –1990. – 375 s.
8. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е.Малов. – Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1951. – 450 с.
9. Бабаев, К.В. Происхождение индоевропейских показателей лица: исторический анализ и данные внешнего сравнения / К.В.Бабаев. – Москва - Калуга: Издательство Эйдос, – 2008. – 298 с.
10. Большой китайско-русский словарь / Сост. О.В.Левина. – Москва: Дом славянской книги, – 2009. – 639 с.
11. Долгопольский, А.Б. Методы реконструкции общеиндоевропейского языка и сибироевропейская гипотеза // – Москва: Этимология, – 1964. – с.259 - 270.
12. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках / Под.ред. Т.А.Бертагаева. – Фрунзе: Илим, – 1971. – 196 с.
- 13.Климов, Г.А. Этимологический словарь картвельских языков / Г.А.Климов. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, –1964. – 306 с.
14. Котвич, В.Л. Исследование по алтайским языкам / В.Л.Котвич. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1962. – 371 с.
15. Левитская, Л.С. Историческая морфология чувашского языка / Л.С.Левитская. – Москва: Наука, – 1976. – 125 с.
16. Старостин, С.А. О доказательстве языкового родства // – Москва: Типология и теория языка (к 60-летию А.Е.Кибрика), – 1999. – с. 57-69.
17. Bomhard, A. Indo-European and the Nostratic Hypothesis / A.Bomhard. – USA: Signum Publishers, – 1996. – 265 p.
18. Budge, W. Egyptian Hieroglyphic Dictionary / W.Budge. – London, J.Murray, –1920. – 1511 p.
19. Halloran, J. Sumerian Lexicon: [Electronic resource] / Version 3.0. –1999. – 159 p. // URL // <https://www.sumerian.org/sumerian.pdf>
20. Kloekhorst, A. Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon / A.Kloekhorst. – Leiden - Boston: Brill, – 2008. –1162 p.
21. MacDonell, A. Sanskrit-English Dictionary / A. MacDonell. – Oxford: Printed at the Clarendon Press, – 1893. – 384 p.
22. Rajki, A. Mongolian Etymological Dictionary / A.Rajki. – Budapest: 2006. – 47 p.
23. Schuessler, A. ABC Etymological Dictionary of Old Chinese / A.Schuessler. – USA: Honolulu: University of Hawai'i Press, – 2007. – 656 p.
24. Starostin, S. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages / S.Starostin, O.Mudrak, A.Dybo. – Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, – 2003. – 1558 p.
25. The Assyrian Dictionary: [in 21 vol.]/ Editor-in-Charge: Martha T. Roth. – U.S.A.: Oriental Institute of the University of Chicago, –vol.8. – 1971. – 617 p.

26. Toth, A. Etymological Dictionary of Hungarian / A. Toth. – The Hague: Mikes International, – 2007. – 788 p.

27. Trask, R. Etymological Dictionary of Basque / R. Trask. – England: University of Sussex, – 2008. – 418 p.

28. Dolgopolsky, A. Nostratic Dictionary / A. Dolgopolsky. – UK: University of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, – 2008. – 3116 p.

Baba Maharramli

Homogeneous pronouns in the world's languages

Abstract

Pronouns preserve traces of the most archaic layers of vocabulary in every language. Therefore, the study of the morphophonological development of pronominal roots is highly important for the investigation of ancient lexicon. The fact that pronouns belong to the most ancient group of words is proven precisely by the analogy of pronominal roots across different languages, since common root morphemes found both in related and unrelated languages constitute the earliest lexical stratum of the proto-language. The transformation of pronominal roots into one another and the change in their semantics are the result of the historical evolution and differentiation of the world's languages. The emergence of phonological and semantic differences in homogeneous pronominal roots observed in structurally diverse languages is connected with the individual development of the world's languages.

Key words: *pronoun, ancient, language, homogeneous, analogy.*

Баба Магерремли

Однородные местоимения в языках мира

Резюме

Местоимения сохраняют следы наиболее архаичного слоя лексики каждого языка. Поэтому изучение морфофонологического развития корней местоимений имеет большое значение для исследования древней лексики. Доказательством того, что местоимения относятся к числу самых древних слов, служит именно аналогия корней местоимений в различных языках, поскольку общие корневые морфемы, встречающиеся как в родственных, так и в неродственных языках, составляют древнейший лексический пласт праязыка. Трансформация местоименных корней друг в друга и изменение их семантики являются результатом исторической эволюции и дифференциации языков мира. Возникновение фонологических и семантических различий в однородных местоименных корнях, наблюдаемых в языках различных систем, связано с индивидуальным развитием языков мира.

Ключевые слова: *местоимение, древний, язык, однородный, аналогия.*

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

Rəyçilər: *fil.e.d., dos. A. Məşədiyeva*
fil.e.d., dos. Q. Mahmudova